

Szöveg és textúra

author: Christian Stetter

Christian STETTER, „Szöveg és textúra”, ford. VINCZE Ferenc = *Metafilológia 1.*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 192–216.

Szöveg és textúra

Eddigi megfontolásaink az alfabetikus írás és a grammatika belső összefüggésére derítették fényt. A *techné grammatiké* – az írás evolúciójának terméke és hordozója – az új médiummal való foglalatosskodás során olyan formáit domborítja ki annak, amit leírtak, amelyek számára nincsenek fogalmak a szóbeliség tartományában, mert ezek a formák ott önmagukban nem tematizálódhattak, és ezzel nem válhattak világossá: ilyen a „szó” és a „mondat” és mindenkori összetevőik mint grammatikai kategóriák. Platónnál a *logos* szó még egyaránt jelölt szót és mondatot is, ezen túlmenően pedig beszédet, elbeszélést stb. Csak kései dialógusai-ban figyelhetjük meg a nyelvhasználat azon terminológiai rögzülését, amelynek a *logos*, az *onoma* és a *rhéma* nyelvtani kategóriáinak a kialakulása köszönhető.¹ Az alfabetikus írás konstitutív elve, amely a grafizmust képessé tette a fonizmus bármely nyelv írásba foglalásához kielégítően disztinktív reprezentációjára, a helyesírás fejlődésével egyre szemléletesebben juttatja szemléletes egyértelműséghez ezeket a formákat.²

Ebben az értelemben beszéltünk a nyelvtani formák íráshasználat általi rekurzív meghatározásáról, és láttuk, hogyan reprodukálja magát folyamatosan egy „grammatikai” szókép az írással való mindennapi gyakorlatok foglalatosságában – olyan gyakorlatok ezek, amelybe az írástudó társadalmakban minden egyes életrajz beleszövődik. Onnan még az alfabetizmus is – *via negationis* – kirekesztődik mint törvényen kívüli terület.

Az, hogy az alfabetikus írás a nyelvet *reprezentálja*, ebből a nézőpontból éppannyira bizonyul igaznak, mint hamisnak. Őt reprezentálja, mivel

¹ Vö. Christian STETTER, *Schrift und Sprache*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997, 8. fejezet.

² Vö. Uo. 1. fejezet.

kialakulásával a grafizmus teljes mértékben a fonizmus alá rendelődött, és olyan szintaktikai és morfológiai „hatalmassággá” alakult, amely a szemantikai differenciálódás képességét tekintve egyenértékű a kimondott szóval – amennyire ezt egyáltalán meg lehet állapítani.³ Ha a szóbeli poétika vagy retorika affektív tartalma a feljegyzéssel tagadhatatlanul el is pusztul, és a verbális gesztusok mintegy megrekednek, a szemantikai tartalom – az, amit valamiről mondtunk – mégis megmarad, és még ennek a hogyanja is ábrázolható bizonyos módon.

Ezzel azonban el is értük a reprezentálható végső határát. Azzal, hogy teljesen alárendelődik a fonizmusnak, ami a „magánhangzók” és a „más-salhangzók” megkülönböztetésével teljedett ki végképp, az írás elnyeri autonómiáját és saját törvényei szerint fejlődik tovább. Ennek alapelve – ez a fonizmushoz képest a döntő különbség – kezdetektől fogva úgy hangzik, hogy a kimondott beszéd kontinuitása elkülönülő elemek véges halmazává alakul át. Nyereségként könyvelhető el, hogy a nyelv formái önmagukban felismerhetők és értelmezhetők lettek. Külsőlegessé válnak bennük a gondolatok, és úgy tárják azokat a szemünk elé, ahogy az szóban lehetetlen volna. Ez azonban a nyelv összes képzetét egy szisztematikus kétértelműségnek veti alá. Az írás és nyelv együttélésében egyre nehezebb megkülönböztetni, mi melyik számlájára írható, mi az „írásos”, mi az eredendően „nyelvi”, pontosabban „szóbeli” a formákban, amelyekkel foglalkozunk.

A nyelvtudomány számára meghatározó alapfeltevések tárgyalásakor megkíséreltünk tiszta képet nyerni ezekről a kétértelműségekről. A nyelvészet – a nyelv filológián és grammatikai hagyományon túli különös tudománya – kiindulópontjának a fluktuáció és az arbitraritás elveinek metszéspontja bizonyult. Ez különösen Saussure és Chomsky, a modern nyelvészet két főszereplőjének összehasonlító olvasataiban vált érthetővé. Némiképp irritáló mérleggel.

Saussure elválasztja a *langue*-ot az *écriture*-tól – ami egy bizonyos értelemben szinte fikcionális vállalkozás. A nyelvi identitásokról való be-

³ Az antik tragédiák kardalainak visszaadása éppúgy bizonyítékul szolgálhat, mint a még használatban levő nyelvjárások átíró rendszerek segítségével történő írásba foglalásának a lehetősége, amely rendszereknek nincs sokkal többre szükségük, mint a „normális” ábécére és néhány diakritikai jelre.

széd azok írásbeli rögzítése nélkül alapvetően nem lenne referencializálható. De másfelől éppen ezért sikerül a nyelvet és a grammatikát mint *sui generis* tárgyakat, nevezetesen *noumenális* valóságokat – a popperi harmadik világ entitásait – feltárni. Saussure pszichologizmusa nem redukcionista. A differenciált értékmeghatározás elvével olyan utat talált, amellyel a fluktuáció és az arbitraritás elvének ellentétes implikációit legalább részben egyensúlyban tudta tartani. Saussure-nek azonban többé nem sikerült akárcsak megközelítőleg is tisztázni a grammatikának a nyelvtudomány számára továbbra is kardinális problémáját. Ehhez készült vázlatai sohasem érték el azt az elméleti szintet, amely kívánatos lenne ahhoz, hogy kezelhetővé tegye a nyelvstruktúra fogalmát a nyelvészet számára.

Éppen ebben áll Chomsky teljesítménye. A „generatív” grammatika koncepciójával, azaz a mondat rekurzív meghatározása révén, bizonyos módon megoldotta a hagyományos grammatika központi problémáját.⁴ De az írás témájára és a nyelvészeti tárgyak megalkotásának ehhez kapcsolódó problémájára éppen hogy vak volt. Így élezte ki végletesen a tudományág kétértelműségét. Miközben a nyelvi egységeket és szabályokat természetes tárgyakká teszi, az arbitraritás elvéről, amiből neki is ki kell indulnia, mintegy menet közben vált át a neuronális állapotok mindazonáltal csak programszerű fizikalizmusára, és ugyanezzel a lendülettel feladja a fluktuáció elvét is, elbúcsúzik a differenciálás elvétől a *magukban* elkülönülő elemekről, az univerzális grammatika szabályairól és kategóriáiról alkotott koncepció javára – amelyek mint olyanok *kizárólag* az írásos reprezentációban válnak fenomenálisan megtapasztalhatóvá és operacionalizálhatóvá. Mindez végérvényesen mítoszként bélyegzi meg a reprezentáció fogalmát. Kétségkívül jobban megérthetjük a Chomsky-féle megközelítés esszenciáját, ha feladjuk a reprezentációnak⁵ az iskolán belül majdhogynem toposszá vált fogalmát, és helyett inkább konstrukcióról beszélünk. A generatív grammatikus univerzális, „mentális” szabályok alapján kíván magyarázni nyelvi jelenségeket, *de facto* azonban

⁴ A mondat fogalmát extenzionálisan határozzák meg: egy folyamat megadásán keresztül, amely előállítja az összes olyan kifejezést (és csak azokat), amelyek az „L nyelv mondata” halmaz elemei.

⁵ „Levels of representation” a főfogalma a D szerkezetnek, S szerkezetnek, LF-nek stb.

írásos példamondatokat írásos konstrukciók alapján értelmez. Csak a grafizmus egymásmellettsége teszi lehetővé – amint azt láttuk – a különböző síkok konstrukcióját és ezek egymásra való vonatkoztatását. Ez rejtje el a mélyszerkezet elgondolásában rejlő ellentmondást, hogy nem fordulhatnak elő benne mellékmondatok, de a helyjelölők révén mégis reprezentálva kell lenniük, hogy összeállíthatók legyenek a mondathierarchiák. A „logikus formákat”, melyekből kiindulva végül meghatározzák a szintaktikai szabályokat, még ezt megelőzően – ami a formális logikában gondolkozók számára magától értetődő – kell kinyerni természetes-nyelvi mondatokból, mégpedig azáltal, hogy ezeket, affektív vagy esztétikai funkcióikat absztrahálva, csakis propozicionális tartalmuk alapján egy grafikus szimbolizmusba fordítják, hogy az elméleti döntések levezethetők legyenek belőlük.

Mit magyaráz meg tehát a kognitív nyelvész, amikor ezt magyarázza: a nyelvi artikuláció antropológiai képességei, vagy az írásos elemekkel történő műveletek végzésének képességei, melyek *per se* az univerzálék körén túl találhatók? Ahhoz, hogy a kognitív nyelvészet *minden* mondatát a kétértelműség gyanújába keverjük, elegendő kimutatni nyelvjátékanak íráshoz kötöttségét.

Sehol sem mutatkozik meg annyira egyértelműen az írás fétisjellege, mint ebben az esetben. Az írás konstitutív funkciója a gondolkodásra és a cselekvésre nézve még messzemenően homályban van, a témára irányuló összes empirikus igyekezet ellenére. Éppen ezért válik filozófiai problémává. Mivel a tudományt az írás teszi lehetővé, az írás mint a tudomány transzcendentális feltétele kikerül a tudomány látóköréből, vagy a tudomány számára belső világi tárggyá alakul át. Ahol írásokat írnak le, ott kényszerűen elhanyagolják az írást.

Az írás filozófiája *expressis verbis* megtalálható már Wilhelm Humboldt-nál, Derridánál pedig ez a téma áll a filozófiai diskurzus középpontjában. Nyomai rejtetten visszautalnak a görög és a zsidó gondolkodás ránk hagyományozott kezdeteire.⁶ Derrida a *Grammatológiában* az általa „logocentrikusnak” nevezett alapelképzelést írja le, melynek eredménye a reprezentáció fentebb vázolt mítosza, amelynek folyományaként kell

⁶ Vö. Hans BLUMENBERG, *Die Lesbarkeit der Welt*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1983.

kétségkívül Chomsky mentalizmusára is tekintenünk: ha Aristotelés vagy Saussure alapján a szót jelre és jelöltre bontjuk, akkor Derrida szerint ebből a jelölők hierarchiája következik, mert ennek következtében minden egyes jelölőhöz egy előírt szintről kell hozzárendelni a maga jelöltjét. A legmagasabb rangot ebben hierarchiában maga a logosz foglalja el, a görög *logos*, azaz 'gondolat-szó' értelmében. Azonban a logosz fogalma a *signifiant* és *signifié* megkülönböztetés következtében elveszti a „szó”, illetve a „beszéd” olvasatát. Tiszta gondolattá interiorizálódik. A fonológiai és a szemantikai értelmezés szétválása a generatív grammatikában minden bizonnyal ezen elképzelés legszélsőségesebb formája. Ebben a mítoszban az írás a legjobb esetben is másodrangú marad, mint a jelnek a jele. Az írott szónak – a *Hermeneutikából* sokat idézett aristotelési képletet erősen átértelmezve, melynek értelmét már tárgyaltuk⁷ – nem a kimondott szóhoz analóg módon, hanem a tőle való függésben kell, hogy mindazt szimbolizálja, amit jelent vagy gondol (*legei*). Az egygel magasabb szinten levő jelölt jelöli mint jelöltjét, és az írott szó számára ez éppen a kimondott szó.

Az írás problémája mégis elkerülhetetlenül szóba kerül a logocentrikus perspektívával szemben, még ott is, ahol csak írásmódok különbségeit regisztrálják, vagy empirikus formákat hasonlítanak össze. Minél sűrűbbé válnak a találatok, annál meggyőzőbben sugalmazza maga az anyag a következtetést, hogy a kulturális és civilizációs különbségek semmiképp sem véletlenül járnak együtt az írások különböző típusaival. Minden bizonnyal köze van a kínai írás típusához, amely a *signifié*t „jelöli”, annak, hogy ez az írás a kalligráfiában ösztönzi a kimondottal való esztétikai foglalkozást, formális szemlélését azonban ezzel ellentétben elváltoztatja.

Az empirikus íráskutatás intenzívvé válása, aminek a paleontológia, az etnológia vagy a klasszika-filológia tudományai adtak lendületet – aligha véletlenül esik egybe egy az új „médiumok” kiváltotta vitával a könyvnek és az írásnak az előbbiektől által állítólag korlátozott, mindenesetre valóban megváltoztatott funkciójáról. A 20. század vége felé az irodalmi nyilvánosság aligha képes már a társadalmi-politikai nyilvánosság kons-

⁷ Vö. STETTER, *Schrift und Sprache*, 4. fejezet, 150. skk.

titúciójának modellje lenni, ahogyan ez – legalábbis az elmélet szerint – a 18. század végén és a 19. században történt.⁸

Hogy az írás funkciójának ebben a kontextusban meg kellett változnia, az bizonyos, még ha módfelett bizonytalan is, hogy milyen változások is mennek végbe. Úgyszintén bizonyos, hogy az olvasás funkciójának a vizuális médiumok általi korlátozása szemben áll azzal, hogy az írásos szövegek előállításának lehetőségei hatványozódtak az elektromos adatfeldolgozás alkalmazásával. És ez semmiképp sem csak technikai értelemben igaz. Az a lehetőség, hogy hipertexteket állítsunk elő, szövegelemekkel dolgozzunk stb., kétségkívül új minőséget adott az írásnak. A technikai innovációk, amelyeket a szövegszerkesztő programok minden új verzióján meg lehet csodálni, nemcsak a leírtak külső formáját változtatják meg, hanem magára a kimondottra is hatással vannak. Biztosítottak, lakásra gyűjtők, nyugdíjasok, banki ügyfelek a mindenkori intézménnyel történő írásos kommunikációban rendszerint már csak a szabványlevelek sztereotipizált szívéllyességével találkozhatnak.⁹

Azonban az írás filozófiája, mely az ilyen jelenségek kategorizálása számára iránymutatásokkal szolgálhatna, a legjobb esetben is csak kezdeményezésekben létezik. Derrida tételét a reprezentáció előtti differencia elsőbbségéről lényegében – és ez magával Derrida szövegével függ össze – posztstrukturalista módon értették, és így is kellene érteni: a jelölők differenciális, tetszés szerinti játékában a „decentralizált” középpont teljességgel veszendőbe megy.¹⁰ Mégis, a differenciális értelemkonstitúció és ennek logikai rendje közötti ellentét tétele maga egy mítosz. A rendek

⁸ Vö. Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, ford. ENDREFFY Zoltán, Gondolat, Budapest, 1971.

⁹ Ez már rég a személyzet vállalatán belüli továbbképzésének fontos programpontjává vált: az ügyintézők külön pszichológiai és retorikai kurzusokon sajátítják el azon tény kezelését, hogy kommunikációs kompetenciájukat a legtöbb esetben az „odaillo” szabványlevél kiválasztására kell korlátozniuk, mert az ilyen szövegek technikailag teljes mértékben „kivitelezhető” variálása nehezen kiszámítható veszélyeket hoz magával nemcsak stilisztikailag, hanem tárgyilag is, és hogy ennek következtében az ilyen írások címzettjei olyan szövegért teszik felelőssé őket, amelyeket nem „személyesen” írtak, azaz fogalmaztak.

¹⁰ Derrida legvilágosabban ezt a tételét talán programszerű esszéjében fejti ki. Jacques DERRIDA, „A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában”, ford. GYÍMESI Tímea, *Helikon* 40 (1994/1–2), 21–35. Vö. Manfred FRANK, *Was ist Neostukturalismus?*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1983, 78. skk.

nem *per se* metafizikai természetűek. Különböző célokkal hozhatók létre, s ugyanúgy meg is változtathatók. Alapvetően bármikor lehetséges, hogy bármelyik rendszerszempontra egy másik perspektívájából szemléljünk. A „tényleges” cselekvés pragmatikusan tájékozódik. Éppen a külsővé tétel, az elgondolt eltüntetése az írásban teszi lehetővé a cselekvésorientációk ún. regionális alközpontjainak a felépítését, melyek hierarchiája folyamatosan változik, mert alapvetően nem rögzül. Derrida tétele kevesebbet leplez le mint amennyit elrejt: az írásos cselekvés eredendő teljesítményeit az intellektualitás azon típusának kidolgozása számára, amelynek jellegzetessége nem a szemantika, hanem a *forma*. Azok a nehézségek, amelyekkel annak kapcsán találkozunk, hogy Saussure és különösen Chomsky hogyan bántak a forma fogalmával, arra utalnak, hogy itt egy át nem látott összefüggés áll fent a *langue* és az *écriture* között, melynek specifikus természetéről felvilágosítást kell adni. Az alfabetikus írás és a formalitás összefüggéséről van szó.

Az adekvát írásmegértés kidolgozásának útjában álló egyik alapvető nehézség kétségtelenül az a különös rang, amellyel logocentrikus nézőpontból ruházzák fel az alfabetikus írást a többi írástípushoz képest. „A betűírás önmagában az értelmesebb”, hangzik Hegel ismert mondása, melyet Derrida a *Grammatológia* mottójának tett meg.¹¹ A grafizmus teljes alárendelése a fonizmusnak, mint láttuk, először a betűírással pecsételődött meg, mégpedig annyiban, hogy a betűírás saját ortográfiai regisztereiben kialakította annak modelljeit, amit a strukturális nyelvészet később „kettős artikulációnak” nevez. Ebben a tényállásban már Humboldt meglátta a betűírás döntő előnyét. A képirások a jelölt fogalom paradigmatis ábrázolásának elvén alapulnak, egy olyan tárgy képével való helyettesítés révén (a madár fogalmát például a daru képével), amely logikusan vagy analogikusan a fogalom alá rendelhető. A gondolat ábrázolásának ez a módja annyiban mégis károsan befolyásolja a leírtak megértését, hogy képszerűsége úgymond mellékvágányra terel, és zavarja az olvasót a gondolat általános érvényű felfogásában. A figurális, illetve az ideogrammatikus írás, amely a gondolatot mintegy „tisztán” ábrázolja az őt alkotó szavak jelölőjének reprezentálása nélkül, a képirással való

¹¹ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Enciklopédia*, III., *A szellem filozófiája*, Akadémiai, Budapest, 1968, 268.

összehasonlításban ezért éppen a szöveg logikus megértését, és ezzel a nyelv „eszményi mivoltát” látszik elősegíteni.¹² Humboldt szerint ugyanakkor megvan az a hátránya is, hogy károsan befolyásolja a szavak „individualitásának” érzékelését, és ezzel megsemmisíti affektív tartalmukat. Mert az érzelem a hanghoz „kötődik” – már Herder leírta a nyelv és az emocionalitás eme összefüggését.¹³ Így kelti fel az észlelő lélekben a hozzá kötődő „sajátos hatást”, amikor hangot adunk neki.¹⁴ Még ha egy ideogrammatikus írást végül mindig hangjelölő írásként olvasunk is – minden kínai a maga sajátos nyelvjárásában olvassa az újságot, a csendes olvasást a hangos olvasáson keresztül sajátítjuk el –, az ideográfia ilyenkor is csak az absztrakt logikai tartalmat közvetíti, és a gondolkodásnak szárnyakat adó esztétika hiányában hosszú távon elkerülhetetlenül a gondolkodás sterilizálásához vezet. Érzelem és lendület a hanghoz kötődnek.

A betűírás – vonja le a következtetést Humboldt – mentes ezektől a hibáktól, egyszerű, semmilyen mellékfogalomtól sem szétszóródó jele a jelnek, a nyelvet mindenható elkíséri, anélkül, hogy eléje tolakodna vagy félreállítaná, semmi mást nem hív elő, mint a hangot, és ezért megőrzi azt a természetes alárendeltséget, melyben a gondolat felélénkül a hang okozta benyomástól, az írásnak pedig nem önmagában, hanem ebben a bizonyos alakban kell rögzítenie.¹⁵

Akármilyen konzekvensen elgondolt is ez a kantiánus esztétika felől, ebben a koncepcióban mégis megmarad logocentrikus maradványnak. A teljes konvencionalizálás előnyéhez, amelyen a figurális írás osztozik az alfabetikus írással, az előbbi esetében semmiképp sem az individualizáló érzéki szemlélet elvesztésének árát kell fizetni. A kínai írásban a hanganalógia helyére inkább a grafikai lép. Ami a betűírást használó lírikus számára a rím, az kínai kollégája számára a jelben kódolt grafikus alliteráció.

¹² Wilhelm von HUMBOLDT, „Ueber die Buchstabenschrift” = Uő, *Werke in fünf Bänden*, III., kiad. Andreas FLITNER – Klaus GIEL, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1960, 87. skk.

¹³ Vö. Johann Gottfried HERDER, „Értekezés a nyelv eredetéről” = Uő, *Értekezések, levelek*, ford. RAJNAI László, Európa, Budapest, 1983, 171. skk.

¹⁴ HUMBOLDT, *I. m.*, 87.

¹⁵ Uő., 89.

Humboldt – aki a hang kitüntetésében nyilvánvalóan Herder elméletét követi a hallásról mint „közbülső”, a többi érzék között szó szerint közvetítő érzékről – ugyan igen találóan írja le az alfabetikus írás meghatározó elvét, ám semmiképp sem „fonocentrikusan”: eszerint a betűírás „a beszédbe foglalt hang” – azaz a szó, illetve a megnyilatkozás – artikulációjának eljárását a lélek számára elemekre bontva vezeti elő, amelyek a hangos olvasás során a fül és a szem számára egyszerre, szimultán válnak „érezhetővé”.¹⁶ A betűírás kétségkívül a beszéd [Rede] fonematikus elemzésén alapul, ám az elemzés során a modell és az ősképek közti fenomenológiailag releváns különbséget, amelyet már több ízben emlegettünk, elhanyagolják: egy modulált kontinuum, azaz a *logos* helyére egymástól elkülönülő elemek sorozata lép, a *stoicheia*, latinul *articuli*, amelyek már a preszókratikusoknál – Platon *Kratylosa* és *Theaitétosa* szolgáltatja erre a legfontosabb bizonyítékokat¹⁷ – a beszéd alapösszetevőiként értelmeződtek. A nyelv *írás felől* történő rekurzív értelmezése hozta csak létre a mítoszt, miszerint az alfabetikus írás a jelöltöt reprezentálja, a kép- és figurális írás ezzel szemben a jelöltet. Ebben azonban – mint láttuk – felsejelődött egymással az írás *konstrukció*s és *használati* elve. Mert természetesen az, ami betűírással van írva, éppúgy a jelöltet ábrázolja, mint ahogyan az összes többi írásfajta is. Amíg az ember betűz, még nem olvas.¹⁸ Az alfabetikus írás a jelöltet természetesen különös módon jeleníti meg. „Technikai” előnye – a csak kevés elemre eső nagymértékű absztrakciója, amelyen könnyebb megtanulhatósága alapul¹⁹ – mindazonáltal

¹⁶ Uo., 89. skk. Az „érezhető” a kanti esztétika értelmében az érzékek affekciója az érzékelésben.

¹⁷ PLATÓN, *Kratylos*, ford. SZABÓ Árpád, átdolg. HORVÁTH Judit, Atlantisz, Budapest, 2008, 423e skk.; UÓ, *Theaitétos*, ford. BÁRÁNY István, Atlantisz, Budapest, 2001, 202d skk. Vö. STETTER, *Schrift und Sprache*, 8. fejezet, 299. skk.

¹⁸ Nyilvánvalóan téves az a gyakran felbukkanó megállapítás, hogy az ember egy általa nem beszélt nyelven, alfabetikus írással írt szöveget abban az értelemben „olvashat”, hogy legalább a jelöltöt ki tudja venni benne. Az adott nyelv morfológiájának legalább elemi ismerete nélkül ez teljességgel lehetetlen.

¹⁹ Valószínűleg persze ez is mítosz, mert azért az európai gyerekeknek is tíz-tizenöt évre van szükségük – nem kevesebbre, mint a kínaiaknak vagy a japánoknak a saját írásuk esetében –, amíg tényleg elsajátítják az alfabetikus írást. Mindazonáltal az alfabetikus írás elsajátítása másképp strukturálódik; az itt is elengedhetetlen mnemotechnikát kezdetektől grammatikailag „alapozzák meg”. Ez valószínűleg legalább megkönynyíti a „strukturális” tanulást. Vö. STETTER, *Schrift und Sprache*, 1. fejezet.

elállja az utat a beszédcsелеkvés és az írásos cselekvés alapvető különbségeinek megértése előtt.

Így tehát mind a mai napig messzemenően hiányoznak azok a fogalmak, amelyek elég világosan különböztetik meg az írásos cselekvés számára specifikusan meghatározó mozzanatokat azok szóbeli beszédétől vett különbségében. Paradoxnak hangzik, de hiányzik az írás „grammatikája” mint egy *techné* foglalatja, amely művészetté szervezné a klasszikus retorikához hasonlatosan az íráshasználat *nem művészi* [entechnisch] eszközeiről való tudást. Ez nyilvánvalóan grammatika-fogalmunk formális természetén múlik, amely – Wittgensteinnel szólva – ezen formalitás alapját már nem képes kimondani, jobb híján csak *megmutatni*.

Az írás „tudni, hogyan”-ja és „tudni, hogy mi”-je

Az „írás” effajta „grammatikájának” megfogalmazásához szükséges kategorizáló eszközökre leginkább a kései Wittgensteinhez, Ryle-hoz és Austinhoz kötődő nyelvanalitikus filozófiából tehetünk szert, habár ez a szóbeli beszéd és az írás különbségének messzemenő elhanyagolása mellett alakult ki. Az írás témáját legfeljebb alkalmanként, mellékes megjegyzésekben érinti.²⁰ Azonban – és ebben áll döntő előnye – kategorizáló vázát a gondolatok és megnyilatkozások artikulációjának cselekvési aspektusából kiindulva alakítja ki. Ezért kézenfekvő a gondolat, hogy ezen a kereten belül járjunk utána a beszédaktusok és az írásos cselekvés differenciáinak, hogy így tegyünk szert az írás filozófiájának alapkategóriáira.

Ha ebben az értelemben megkíséreljük átvinni az írásra a beszédaktusokat jelölő fogalmakat, akkor tanulságos nehézségek adódnak a mindenkori analogonok meghatározásakor, nehézségek, amelyek azzal a kérdéssel állnak összefüggésben, hogy melyik megjelölés a legtalálhatóbb az éppen vonatkozó sikerfeltételekre:

²⁰ Vö. Ludwig WITTGENSTEIN, *Filozófiai vizsgálódások*, ford. NEUMER Katalin, Atlantisz, Budapest, 1998, I,4; Gilbert RYLE, *A szellem fogalma*, ford. ALTRICHTER Ferenc, Osiris, Budapest, 378. skk. Ehhez lásd STETTER, *Schrift und Sprache*, 11. fejezet, 525. skk., 580. skk.

Beszédcselekvés:	analóg íráscselekvés:
<i>megígérni</i>	<i>egy szerződést készíteni, aláírni, megkötni?</i>
<i>állítani</i>	<i>egy tézist megfogalmazni, közzétenni, megvédeni?</i>
<i>kérdezni</i>	<i>egy kérdést feltenni?</i>
<i>üdvözölni</i>	<i>egy megszólítást megfogalmazni?</i>
...	...

Ez a lista tetszés szerint bővíthető. A beszédaktusok megkülönböztetésére gazdag szókincs áll ugyan a rendelkezésünkre, de ha átfutjuk például Austin *Tetten ért szavak* című könyvének 12. előadásában található listákat, kiderül, hogy (a) a beszédaktusokat jelölő fogalmak többségének használata a beszéd és az írás különbségének tekintetében nem specifikált, és hogy (b) az Austin által felsorolt beszédaktusok jóval nagyobb számban lehetségesek csak szóbeli előadásban, mint csak írásosban.

Ezzel kapcsolatban áll másfelől az a tényállás, hogy, mihielyt azt szándékozunk meghatározni, hogy mi az efféle cselekvésben a specifikusan írásbeli, a cselekvést magát gyakran szem elől tévesztjük. Vessük össze az alábbiakat:

„szerződést kötni” és „aláírni”
 „besorolni valakit” és „felállítani egy besorolást”
 stb.

Még világosabb lesz az ilyen megfigyelésekben kirajzolódó probléma, ha ezt rávetítjük Grice²¹ jelentéseméletére, amely számunkra a kezdetektől fogva a szóbeliség modelljéül szolgált. A Grice-féle mechanizmus az írásban nem működik. Ezen visszacsatolási mechanizmus jellegzetességét – amely a sikeres kommunikáció kritériumaként a beszélő I_n részintenciójaként mindig megköveteli, hogy a hallgató értse a beszélő I_{n-1} részintencióját – általában már az írásos szövegek komplexitása érvényteleníti, ami az írásaktusok és a szerzői intenciók akárcsak viszonylag egyértelmű egymáshoz rendelését is lehetetlenné teszi. Az írásos cselekvés jellegzetes

²¹ Vö. H. Paul GRICE, „Intendieren, Meinen, Bedeuten” = *Handlung, Kommunikation, Bedeutung*, szerk. Georg MEGGLE, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1979; ehhez Max BLACK, „Bedeutung und Intention” = *Uo.*, 56–57.

különösségeként így már a kezdetektől megmutatkozik, hogy az alkotó szándéka háttérbe szorul a szövege mögött. A szöveg azt jelenti, amit értelmezésekben magában hordoz, és nem a szerző által szándékolta jelentést. Az irodalmi szövegekre, amelyek szimbolikus minősége éppen ezen az alaptételen nyugszik, éppúgy érvényes ez, mint a jogi szövegekre: a bíróság előtt az számít, hogy a törvényszöveg milyen olvasatokat ad ki. Egy „homályos” megfogalmazás értelmezésekor a törvényhozó szándékához való visszatérés csak egyike a több lehetséges segédeszköznek.

A Grice-féle mechanizmus érvénytelenítése szorosan összefügg – amint azt a példák mutatják – a közvetlen időbeli összefüggés felfüggesztésével, amely konstitutív a szóbeli kommunikációban. Minél vastagabb lesz egy akta, annál inkább elvesznek benne annak a cselekvésnek nyomai, amelynek köszönhető. Ezen a ponton a nyelvanalitikus szempont éppen azért segít bennünket tovább, mert valamely megnyilatkozás *grammatikáját* a megnyilatkozási *aktus* implikátumaként mutatja be, és nem – mint ahogy Chomsky elméletében történik – ennek okaként.²² Egy nyelvi cselekvés megértése, annak megértése tehát, amit a beszélő gondolt, e koncepció szerint meghatározott nyelvi formák analóg megértését implikálja, melyek használata nélkül a cselekvés nem vagy csak rudimentárisan sikerülne. Ez az írás *minden* aspektusára is érvényes kell, hogy legyen. Ha tehát az írásnak a cselekvések sikere számára konstitutív teljesítményeinek nyomára akarunk bukkanni, akkor annak fenomenológiájára van szükség, amit *azáltal teszünk*, hogy írunk.

Egy ilyen elemzés kiinduló pontját éppen az alfabetikus írás működési módjából fakadó bizonyos illúziók ellenében fedtük fel: amikor írunk, betűket fűzünk egymáshoz, de ezt nem azért tesszük, hogy a beszédben jelöljünk meg valamit, a hangzóit vagy bármit, hanem hogy szavakat írjunk le, melyeket mondatokká, majd ezeket szövegekké illesszük össze. Ennek bizonyítékai egyértelműek: bármikor használjuk is a betűket ténylegesen hangok, fonémák vagy grafémák jelölésére, különös módon bánnunk velük, ferde zárójelek, zárójelek vagy hasonló megkülönböztető jelzések közé szorítjuk őket:

²² Vö. John L. AUSTIN, *Tetten ért szavak*, ford. PLÉH Csaba, Akadémiai, Budapest, 1990, 7. és 8. előadás. A fonetikus és fatikus aktus sikere szükséges, de nem elégséges feltételei a rétikusnak.

/a/, /a:/, ... <i>, <ie>, <ih>... stb.

Az, hogy itt a grafémák jelölésénél ugyanúgy járunk el, mint a fonémák²³ esetében, azt bizonyítja, hogy a betűk használata mind az írott, mind a ki-mondott szó artikulációs elemeinek jelölésénél különleges használatot jelent, és nem olyan használatot, ami az írás során normális. Ahol – például idegen nyelvű tankönyvekben vagy szótárakban – ténylegesen a szavak hangalakjának ábrázolásáról van szó, ott rendszerint speciális fonetikus átírásokat használnak külön szimbólumokkal, amelyek kiejtését kommentárban kell szabályozni. Ennek kezelése mindig előfeltételezi azt a képességet, hogy a saját nyelv „normálisan” leírt szavait hangosan olvasni tudjuk, így például, amikor a nemzetközi fonetikai ábécét (IPA) német, francia vagy angol szavak kiejtésének ábrázolására használjuk.

A betűk normális használata ezzel szemben arra szolgál, hogy a szó fonematikus artikulációjához „csupán” hasonló módon a leírandó szó artikulációját a megkülönböztetés elve alapján, amennyire csak lehet, világossá tegyük, hogy a szó az összes többi, azon a helyen nem olvasandó szótól megkülönböztethető legyen. A diákoknak a reprezentáció elve felől olyan nehezen elmagyarázható tény, hogy a hangátírásokat csak az idegennyelv-tanítás különleges eseteiben használjuk, általában pedig nem, semmiképpen sem bizonyíték a normális írás – mindig nyelvtörténetileg magyarázott – tökéletlenségére, sokkal inkább azt bizonyítja, hogy a normális írás a lehető legjobban reprezentál. A normális ábécé teljességgel elegendő ahhoz, hogy *minden* szöveget, amit – németül, angolul, franciául, olaszul stb. – meg akarunk írni, úgy írjuk meg, hogy azt tehesük velük, amit a szövegekkel teszünk: olvassuk őket.²⁴ A kombinatorikus lehetőségek, amelyek mintegy 30 elemből adódnak, elegendőek ahhoz, hogy garantálják *minden* német, francia, angol szöveg egyértelmű olvashatóságát, ahogyan a japánoknak is elegendő az a 46 kana ahhoz, hogy egy japán szövegben egy japán számára mindent olvashatóan ábrázolja-

²³ Vö. például a notációs módokat: Matthias BUTT – Peter EISENBERG, „Schreibsilbe und Sprechsilbe” = *Zu einer Theorie der Orthographie. Interdisziplinäre Aspekte gegenwärtiger Schrift- und Orthographieforschung*, szerk. Christian STETTER, Niemeyer, Tübingen, 1990, 34–64.

²⁴ Az, hogy a tudományos vagy technikai szövegekben gyakran különleges jelekre, matematikai vagy logikai szimbólumokra stb. van szükség, természetesen más síkon mozog.

nak.²⁵ Nem *felolvasható*, hanem *olvasható* szövegek létrehozása érdekében írunk, és a szövegek megírásuk szerint lehetnek olvashatók vagy olvashatatlanok, könnyen vagy nehezen kibetűzhető, érthető vagy nehezen érthető, vagy akár teljesen érthetetlenek.

Az írás tehát olyan cselekvésnek bizonyul, amely olyan szempontokból lehet sikerült vagy sikertelen, amelyek nem feltétlenül érvényesek analóg módon a szóbeli beszédre. Ezt megint csak rendkívül világosan mutatja az ortográfia. Az idiolektus, dialektus és szociolektus szintjén olyasmi, mint „ortográfia”, nem létezik. A természetes biztonság, amelylyel nyelvünkben mozgunk, kizárja egy hangzásbeli normának való megfelelés mindenfajta gondolatát, s ennél fogva az ilyen normától való eltérést is. A nyelvi nevelés, ahogy azt a germanisztikai szemináriumokon tanítják, illetve gyakorolják, egy mesterséges dialektusnak egy meghatározott irodalmon alapuló kifejlesztése, ami ezen irodalom nélkül elképzelhetetlen volna.

A helyesírási normák az írás specifikus sikerfeltételeinek egy halmaza. Ragaszkodhatunk szolgáian a *Duden*hez, vagy kezelhetjük differenciáltan ezeket a szabályokat, például lehet *úgyhogy* [sodaß] az előírt *úgy*, *hogy* [so, daß] helyett, s írhatunk *svájci órákat* [schweizer Uhren] a *Duden* meghatározta *svájciak* [Schweizer] helyett stb. Voltak korok, amikor a helyesírási szabályok sokkal kisebb helyi értékkel bírtak, mint napjainkban, és léteznek a társadalomnak olyan tartományai, ahol magasabb értéket tulajdonítanak nekik, mint máshol.²⁶

²⁵ Az, hogy a japánok a kandzsi szemantikai alaprepertoárja kiegészítésül két párhuzamos szótagrepertoárt, a hiraganát és a katanát is megőrizték, nem mond ellent a tézisnek. A két repertoár különbözőségét kizárólag kulturális megkülönböztetésre használják: a nem japán és nem kínai neveket katanában reprezentálják, és ha a zongorakészítő Yamaha katanában dicséri magát, akkor éppen e különbség miatt. A két repertoár elemeinek értékei mégis teljesen azonosak, és ez éppen a tézis hathatós bizonyítéka. A japánul tanuló és még kevés olvasói rutinnal rendelkező európai számára természetesen egy katanában írt ginjai étterem francia nevének kibetűzése nagy gondot okozhat, például *Montagné* a kana sorrendjében *mo-n-ta-ni-e* vagy *France fu-ra-n-su*, méghozzá azért, mert az utóbbi esetben a japán írásképp négy elemre bontja, amit mi egyetlen szótagként szoktunk olvasni. Természetesen az általános iskolához hasonlóan hamarosan túljutunk a *fu-ra-n-su* „kibetűzésén”, és aztán egyetlen pillanattal elolvassuk a nevet.

²⁶ Vö. itt STETTER, „Text und Textur. Hat die Sprechakttheorie eine historische Dimension?” = *Diachrone Semantik und Pragmatik. Untersuchungen zur Erklärung und Beschreibung des Sprachwandels*, szerk. Dietrich Busse, Niemeyer, Tübingen, 1991, 67–81.

A helyesírási normák azonban csak kis részhalmazát alkotják ezen sikerfeltételeknek. Aki tud helyesen írni, az korántsem tud még írni. Ez inkább egy specifikus képesség, egy „tudni, hogyan”,²⁷ amelynek belső profilját, a tulajdonságok összegét, amelyek a „tudott” írás „képességére” diszponálnak, nehéz fogalmivá tenni, mert nem formális természetűek, a grammatika tárgyalta területen kívül léteznek, egy olyan tartományban, amely a technika és a művészet között helyezkedik el. Az íráshoz tehetségre van szükség, és néhányan sohasem sajátítják el az írást, holott – vagy éppen azért, mert – megtanulható és meg kell tanulni.

Mondani, beszélni, írni

A *mondani* [sprechen] és a *beszélni* [reden] a német nyelvben világosan különböznek egymástól; a szemantikai érték hasonló különbségei valószínűleg minden nyelvben fellelhetők. Az, hogy valaki valamit mond, az nem jelent szükségképp mást, mint hogy él és valamelyest öntudatánál van. „Mondani” itt egy tiszta magatartást jelent, az élet megnyilvánulását. A „beszélni” szót nem használjuk hasonló módon. A „beszél” kötelező vonzatként normális esetben nemcsak egy ágenst követel, hanem egy további vonzatot is, amely kifejezi, hogy *kivel*, *kihez*, *miről* vagy *kiről* beszél. Az ilyen beszéd tartományában megint csak megkülönböztethető a retorikai nyelvhasználat a nem retorikaitól: a megfontolt, tervezett, művészi beszédet a nem elgondolt, spontán és informális beszédétől. Csak a retorikai használat hagyja magát alávetni – részlegesen – a „tudni, hogy mi” kontrolljának, jellemző módon leginkább ott, ahol a beszédet írásban fogalmazzák.

A mondással analóg írás alig elgondolható. Az ellenőrizetlen grafikus artikuláció, a grafizmus komplexumához kellene visszanyúlni, amelyet Leroi-Gourhan az írás fejlődésének előfeltételeként vázolt fel.²⁸ Az „írás” szemantikailag implikálja, hogy itt valami olvashatót és megérthetőt állítanak elő, szavakat tehát, vagy szólistákat, szintagmákat, mondatokat, egész szövegeket.

²⁷ Vö. RYLE, *I. m.*, 2. fejezet, különösen 36. skk.

²⁸ Vö. André LEROI-GOURHAN, *Hand und Wort. Die Evolution von Technik, Sprache und Kunst*, ford. Michael BISCHOFF, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984, 237. skk.

Ha a szóbeli nyelvhasználat szintjén a mondás rudimentáris formáinál a „tudni, hogyan”-t még csak számításba sem kell venni – a nem intencionális, tisztán szokásszerű mondás²⁹ aligha nevezhető intelligens cselekvésnek –, úgy az „írás”, még a legrudimentárisabb formáiban is, általában nem csak egy bizonyos képességet előfeltételez, hanem egy bizonyos helyesírási vagy más jellegű tudást is. Tehát a következő sémát vázolhatjuk föl:

		„tudni, hogyan”	„tudni, hogy mi”
Nyelv	(1) mondani	–	–
	(2) beszélni ₁ nem retorikai használat	+	–
	(3) beszélni ₂ retorikai használat	+	+ ³⁰
Írás	(1) –		
	(2) írni ₁	+	(+)
	(3) írni ₂	+	+ ³¹

A meghatározott sikerfeltételek jelen- vagy távollétének ilyen kombinatorikája természetesen csak lehetőségeket tár elénk. Azonban ha a *mondani* és *írni* éppen vázolt értelmezései csak körülbelül felelnek meg egy általánosan elfogadott nyelvhasználatnak, akkor ebből közvetlenül adódik az a következtetés, ami csak első pillantásra tűnik triviálisnak: a szóbeli nyelvhasználat ellentétben, amit elsajátítunk,³² az írás minden esetben olyasvalami, amit meg kell tanulnunk, amihez másképp nem férhetünk hozzá, valami, amely során hibázhatunk és hibáznunk kell. Ezen alapul a sikerfeltételek eltalálásának, illetve elhibázásának a lehetősége. Az, ami a beszédaktus-elméletben problémává vált, nevezetesen, hogy nem minden mondás értelmezhető intencionális vagy éppen konvencionális cselekvésként – helyesen kifogásolta ezt Strawson Austin váz-

²⁹ Az ember gondolatban teljesen elkalandozva megy egy folyosón, és találkozik egy távoli ismerőssel. Ez utóbbi a helyzetnek megfelelően köszön. Az ember „gondolataiba merülve” viszonzozza a köszöntést, talán anélkül, hogy egyáltalán észrevenné.

³⁰ Ez minden kombinatorikus lehetőséget kimerít. Természetesen az (1) és (n) sorok között további különbségtételek is elgondolhatók, a mondani₁-től a mindani₁-ig, a beszélni₁-től a beszélni_n-ig – bárhogyan is legyenek értelmezhetők empirikusan ezek a különbségtételek. Az első sorok értékelése azonban végig „–” lenne, mint ahogyan az utolsóké „+ +”. A „+” „szükséges”-ként vagy ehhez hasonlóként olvasandó, a „–” pedig „nem szükséges”-ként.

³¹ Az „i” és „j” indexek itt az írás különböző formáit jelentik, amelyeket minden esetben meg kell különböztetni, hacsak nem feltételezzük, hogy az írás mindig ugyanaz.

³² Vö. STETTER, *Schrift und Sprache*, 2. fejezet, 79. skk.

latában³³ –, az az írás médiumában érvényesnek bizonyul: az írás eleve intencionális, többé-kevésbé konvencionális cselekvésként fogható fel.

A *mondás* a fentebbi értelemben, ahogyan a saját idiolektuson belüli *beszélés*_i – eltekintve a performancia-zavaroktól, amelyek nem a kompetencia hibájának tekintendők, hanem más tényezők interferenciáinak – fonológiaiilag, morfológiaiilag, szintaktikailag mindig jól megformált. A spontán, átgondolatlan *parole* rendszerint „természetesen” működik. Ahol ez nem adott, ott dadogásról, afáziáról és más hasonló kórképekről van szó. Az ezzel analóg, kvázi-természetes írásbeli biztonságot ezzel szemben csak azok kisebbsége éri el – ha egyáltalán eléri –, akik megtanultak írni, és ezt is csak évtizedekig tartó tanulási folyamat után. Ezen írás médiuma – legalábbis a személyi számítógép és a megfelelő szövegszerkesztő programok bevezetéséig – a kézírás volt.

Arra a tényre, hogy a kézírás és a nyomtatott írás különbsége semmi képp sem „tisztán technikai” jellegű, éppen az ébresztett rá bennünket, hogy a számítógépen történő írás a nyolcvanas évek óta mindenkinek a rendelkezésére áll. A gondolkodás exteriorizálása, a műveletek külsővé tétele a műveletek technikai megkülönböztetése révén az előállított termék formájának olyan differenciálásait teszi lehetővé, amelyek ezen technika nélkül elképzelhetetlenek lennének. A piszkozatfüzet, a bevásárlócteti és a határidőnapló bejegyzése mellett ott van a „személyes” születésnapj levél, a kézirat és az újévi jókívánság, amely éppúgy egyesíti a nyomtatást és a kézírást, mint a korrektúraív. És a kiszedett vagy írógépen „begépett” kész szöveg mellett most már ott van a hajlékony- vagy merevlemezen tárolt szöveg, amelyhez néhány paranccsal hozzárendelhetjük a „megfelelő” nyomtatási formátumot. Amit a nyelvvel írásként szembeállítanak, az már rég specifikus formák kontinuumává vált:

... vésett írás ... kézírás ... nyomtatott írás ... PC-írás ...

A sor vége, ahogyan az eleje is, nyitott. Ha ezt rávetítjük a szóbeliség tartományára, akkor rögtön világossá válik, hogy ott olyan, ezzel analóg megkülönböztetések találhatók, mint idiolektus, nyelvjárás, csoportnyelv,

³³ Vö. Peter F. STRAWSON, „Intention and Convention in Speech Act”, *Philosophical Review* 73 (1964), 439–460.

hivatali nyelv stb., amelyeket funkcionalitásukat tekintve már rég megvizsgáltak. Tehát a magán és hivatalos, ellenőrzött és ellenőrizetlen írás között továbbra is különbséget kell tenni, ahogyan keresni kell a további különbségeket is. A kísérlet, hogy megfogalmazzuk az írás sikerfeltételeit, így azt a célt szolgálja, hogy megtaláljuk az írás ennyire különböző formáinak megkülönböztető kategóriáit.

Annak, amit magánírásnak nevezhetünk, a szóbeliség tartományában nincs analogonja. A mondás és a beszélés minden formája *per se* megfelel legalább a jól megformáltság azon feltételeinek, amelyek a vonatkozó nyelvben a fonetikus és fatikus aktust meghatározzák,³⁴ és rendszerint – ha eltekintünk a pszichikai kórképektől³⁵ – aligha beszélhetünk magánnyelvi szemantikáról. Performanciaként a beszéd a hallgató állandó ellenőrzése alatt áll. Aki mond/aki hallgat *per se* szociális instancia. Itt – ezt a belátást használtuk kezdetül fogva³⁶ – eleve nem a kimondott, hanem az elgondolt [das Gemeinte] a releváns. Mindig erre és nem a kimondottra vonatkozik a megértés. A hagyomány tartós és kollektív memoralizálásának kényszere mellett a szóbeli társadalomban a szociálisan nem elfogadott alakításokat folyamatosan újra kiszűrjük.

Ezzel szemben az írás az elgondolttal való személyes foglalkozást tesz lehetővé. Ezen a szinten még az írás helyesírási vagy szintaktikai jól megformáltsága sem követelmény. Elegendő, hogy ha az, aki ír, azt, amit ilyen vagy olyan célból feljegyzett, szükség esetén ki tudja betűzni. Az, hogy egy bizonyos idő után már mi sem tudjuk elolvasni azt, amit valamikor gyorsan vagy kutyafuttában, rossz fényviszonyok között vagy egy rázkódó autóban papírra vetettünk, mindenki számára ismerős tapasztalat. Amit az általános iskolában „szépírásként” gyakoroltatnak és a bizonyítványban „írásként” osztályoznak, az a kézírás olyan fokú sematizálása, aminek biztosítania kell a leírtak helyzettől és személytől független olvashatóságát. Persze ennek ellenére mindenki szabadon kifejleszti saját személyes „kézírását”, aki az iskolán kívül rendszeresen használja az írást. Hogy ez vagy az a szöveg valakinek a kézírását hordozza, az az idioszink-

³⁴ Vö. AUSTIN, *I. m.*, 110. skk. Ezen érv alapja a nyelvi kompetencia „természetes” biztonságában rejlik.

³⁵ Vö. itt Alfred LORENZER, *Spracherstörung und Rekonstruktion. Vorarbeiten zu einer Metatheorie der Psychoanalyse*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1970.

³⁶ Vö. STETTER, *Schrift und Sprache*, 8. fejezet.

rázia metaforájává vált. A „kimunkált” írás az individuum és a szociális közösség közötti, évek, évtizedek íráshasználata során kialakult kompromisszum. Ez a kompromisszum a különbségek azon minimumát kapcsolja össze az individuális kézjegyhez való személyes jogosultság maximumával, ami megkerülhetetlen az elgondoltak logikailag kielégítő azonosításához.

Piszkozatban, bevásárlóctelin, jegyzetfüzetben vagy címszavakban örökítjük meg a pillanat számára mindazt, amit adandó alkalommal fel akarunk dolgozni, ki akarunk egészíteni vagy javítani. Az írás itt mindezek előtt az emlékezet támaszaként működik, a megjegyzendő egy részének exteriorizálásaként, a *memoria* tehermentesítéséeként, és ezáltal az is világossá válik, hol téved alapvetően tévútra a Sókratész által a *Phaidros*-ban elmesélt³⁷ Theuth-mítosz: ennek semmi köze a gondolkodás reprezentálásához, inkább a részleges exteriorizálása a magára az elgondoltra vonatkozó artikulációs eljárásnak. Csak pontokat reprezentál, azt az anyagot, amit az eljárás során nem veszthetünk szemünk elől. Maga a rögzítés azonban épp olyan kis vagy nagy mértékben reprezentál valamit, mint a kéziszerszám a kéz egyik technikai készségét. Úgy bővíti a gondolkodás lehetőségeit, ahogyan az eszköz a „természetes” technikát, a belső, individuális mellett és azt kiegészítve létrehoz egy külső emlékezetet, amely lehetővé tette és a fajtörténeti szempontból kiváltotta azoknak a művelleti és cselekvési láncolatoknak a felépülését,³⁸ amelyek elgondolhatatlannak volnának e technika nélkül. Hogy Chomsky a szintaktikai kompetenciát algoritmusként alkotta meg, talán minden másnál jobban elárulja nyelvfogalmának függőségét azon elképzelésektől, amelyek teljes egészében az írás mint *techné* tartományához tartoznak.

A szóbeli kommunikációban a kimondott elillan a gondolás [Meinen] és a megértés közötti visszacsatolás mögött. Ezzel szemben a magánírásban a Grice-féle mechanizmust az író és a leírt közötti visszacsatolás váltja fel. A közlés előtt az elgondolt megfogalmazása bármely tetszőleges ponton átgondolható és revideálható a grammatika, a helyesírás, a logika vagy a stilisztika szempontjából, és így az „elgondolt” szó elveszti megszokott befejezett értelmét, és evidens módon folyamatos, jelen idejű ér-

³⁷ Vö. *Uo.*, 8. fejezet, 301. skk.

³⁸ Vö. LEROI-GOURHAN, *I. m.*, 273. skk., itt különösen 288. skk.

telmet vesz föl. Maga a gondolkodás mint időbeli folyamat, amely a szóbeliségben messzemenően hozzáférhetetlen, mert a megnyilatkozásban mindig már végrehajtottként jelenik meg, az írás eljárásában feldarabolódik, kitágul – és ennek révén az ellenőrzés és tervezés rendelkezésére áll. Egyszóval – *programozható* lesz.³⁹ Így az írás számára kezdetektől konstitutív, hogy az írásban a Grice-féle mechanizmusát a szem és a kéz közötti visszacsatolás⁴⁰ – így szeretném megnevezni – *Leroi-féle mechanizmus*a váltja fel. Az írás mint eljárás a gondolkodás tárgyivá tétele egy olyan értelemben, amely nem lelhető fel a szóbeli beszédben.

Az írásbeli „tudni, hogyan” egy jellegzetességét itt minden további elemzés előtt rögzíthetjük: az a típusú képesség, amelynek segítségével fogalmazódik meg az elmélet, a „tudni, hogy mi”,⁴¹ és ez nem külsőlegesség, hanem inkább magának az elméletnek egyfajta transzcendentális feltétele. Az elméleteknek megvan a maguk belső „architektúrája”, az anyag hosszabb távú és szituációtól független célokat szolgáló diszpozíciója, amelynek, szemben az anyaggal való konkrét foglalkozással, állandónak kell maradnia, és ezért a szintaktika és a szemantika olyan konzisztenciáját követeli meg, ami idegen a szóbeli kommunikáció közvetlenségétől.

Az, hogy a logikával és grammatikával kifejlődött az az elméleti tudás, amely az írásos cselekvésre vonatkozik, egy *rekurzív szerkezetet* ad ki, amit az írás filozófiájának alapvetően meg kell gondolnia, hiszen ezen alapul a Ryle által az intellektualisztikus legendával szemben korrektívumként megfogalmazott elv – nevezetesen, hogy minden cselekvés előzetes tudást igényelne –, amely szerint a sikeres gyakorlat megelőzi saját elméletét.⁴² Tehát annak, hogy valaki tud írni, éppen ezért a szónok művészetéhez hasonlóan, azzal analóg módon szervezett képességben kell megalapozva lennie, amely éppoly kevésbé ragadható meg teljes mértékben az elmélet útján, mint a retorika. Másfelől, minthogy tanulható, olyan cselekvésnek kell lennie, amely részlegesen nagyon is alávethető egy „el-

³⁹ Ezen „technikai” fogalom írásfilozófiai implikációira Leroi-Gourhan ugyanúgy rámutatott, mint Derrida. Vö. DERRIDA, *Grammatológia*, 1974, 19. skk.; LEROI-GOURHAN, *I. m.*, 307. skk.

⁴⁰ Vö. *Uo.*, 49. skk.

⁴¹ A „tudni, hogy mi” jellegzetessége abban áll, hogy ez *propozicionális* tudás – ellentétben pl. annak a gyakorló embernek a „tudva-hogyan”-jával, aki *látja*, „hogyan kell”.

⁴² RYLE, *I. m.*, 35. skk.

méletinek” nevezendő ellenőrzésnek, ami a szóbeli beszéd tartományában csak határesetekben gondolható el.

Illokúció és textúra

Az írás – így foglалható össze az eddigi megfontolások alapján – sokkal egyértelműbben ragadható meg sikerfeltételeknek alávetett cselekvésként, mint a mondás vagy a nem retorikus beszéd. Strawson azt kifogásolta kritikusan a beszédaktus-elmélet Austin-féle vázlatában, hogy a nyelvi cselekvés konvencionális jellege nem mutatható ki a szóbeli kommunikáció számos elementáris formájánál, hacsak nem értelmezünk minden nyelvi szabályt konvencióként, ami azonban trivializálná az egész koncepciót. Ez az ellenvetés kétségtelenül a fenti tényállásból nyeri jogosultságát. Intenció és konvenció Strawson által az Austin-féle elmélet megmentése érdekében játékba hozott ellentéte *grosso modo* reflektál nyelv és írás ellentétére, amelyet Austin elhanyagolt. A konvenciónak például a megállapodásnál, a megegyezésnél és az egyezségnél formálisabb jellege éppen abban rejlik, hogy konvenciók alatt rendszerint kodifikált szövegeket értünk, amelyeket be kell tartanunk, és amelyekre adott esetben hivatkozhatunk.

Ez a jelentés, amit a nyelvészetben vagy a társadalomtudományokon kívül általában tulajdonítanak a „konvenció” szónak, olyan tényállásra utal, amelyet még azelőtt tisztázni kell, hogy bármilyen kísérletet teszünk a konvenció fogalmának írásfilozófiai rekonstrukciójára: az írás mindig egy szöveg konstrukciójának a formájával rendelkezik, és ez a konstrukció az elemek – szavak, mondatok, egyéb jelek – textúrává történő összekapcsolásából áll. A szöveg az, amit *írunk* és *megértünk*; a textúra az, ami *írva van* és amit *olvasunk*. Jóllehet „normális esetben” az olvasás alatt olyan folyamatot értünk, amely az olvasott megértését implikálja, de nagyon is olvashatunk valamit anélkül, hogy megértenénk.⁴³ Az olvasás és a megértés közti különbségben a „halott” betű „élő” szóvá ébred, illetve – fordítva szemlélve – a szöveg textúrává fagy. A textúra nem más, mint szöveg

⁴³ A beszélés és írás fentebb vázolt beosztásának megfelelően az olvasást egymástól különböző formák sorára kellene felosztani a kibetűzés és megértés határértékeivel.

a múlt idő módján [Text im Modus des Präteritums]: olyan mód ez, amelyet – amint láttuk – a szóbeli kommunikáció nem ismer.⁴⁴

Az, hogy a metafora halott betűkről és nem halott szövegről beszél, a textúra azon jellegzetességét emeli ki, hogy a textúra a megmunkálás *előtti* vagy *utáni* szöveg, és ezzel a szöveg megmunkálásának szubsztantumára. Rá vonatkozik az összes írásművelet. Chomsky mélyszerkezete egyenesen a textúra paradigmája – az, ami írva van és amit anélkül olvasunk, hogy megértenénk, hogy megérthető lenne. Ez a privilégium a felszín számára fenntartott marad. Hiszen a felszíni *struktúra* sem volt kimondható vagy elgondolható⁴⁵ – nagyon is az írás konstruktumai ezek. Az írás, Derridával szólva, „a *megélt* temporalizációja”,⁴⁶ amely minden újólág megírandó szöveg kezdetén az üresség – a Semmi, sem térben, sem időben nem behatárolható, a parmenidési *mé on*.⁴⁷ Ebben talált rá Derrida saját gondolkodásának archimédési pontjára, még akkor is, ha a maga módján el is vitatja tőle ezt a rangot – amikor az e pontot jelölő nevet olyan jelzőkkel veszi körül, amelyek annak értelmét megszüntetni látszanak:

[...] fel kell ismernünk, hogy a lenyomat és a nyom speciális zónájában, a *megélt* temporalizációjában, ami nincs sem a világban, sem egy „másik világban”, ami nem annyira hangzó, inkább sugárzó, nem annyira az időben, inkább a térben van, jelennek meg a megkülönböztetések az elemek között vagy inkább megtermelődnek, a maguk mivoltában létrehozód-

⁴⁴ Vö. STETTER, *Schrift und Sprache*, 0. fejezet, 27. skk.

⁴⁵ Mert sem fonologikusan, sem szemantikailag nem „értelmez”.

⁴⁶ Jacques DERRIDA, *Grammatológia*, ford. MOLNÁR Miklós, Életünk – Magyar Műhely, Szombathely–Párizs, 1991, 102.

⁴⁷ Vö. Jacques DERRIDA, „Cogito und die Geschichte des Wahnsinns” = Uő, *Die Schrift und die Differenz*, ford. Rodolphe GASCHÉ, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1972, 53–101. Parmenidész az az alak, aki e szöveg számos Platónra tett célzásának a központjában áll. E célzások a *mania* címszó alatt egy transzracionális tartományt írnak körül, nevezetesen a Jó híres szókratészi, olyasvalamikénti meghatározásánál (*Állam* VI, 509 b, ford. SZABÓ Miklós = PLATÓN *Összes művei*, II., Európa, Budapest, 1984, 448), mint ami a lét túloldalán levő, tehát a *mé on* tartományába telepített, amit Glaukón a következő megjegyzéssel gondol el: „Ez aztán a fölséges túlszárnyalás (*daimonias hyperbolés*)!” Derrida csak a szöveg legvégén fedi fel magát a nevet. A semmi az az infinitezimálisan kis pont, amelynél Parmenidész két útja különválnak: sem az ész, sem a nem ész, a platóni *Parmenidészben* az *exaiphnés* (155 e – 157 b), ez a „megragadhatatlan valami”, ami „minden időtartamon kívül” helyezkedik el (156 e, ford. KÖVENDI Dénes, *Uo.* 872 [A fordítást módosítottuk]). Vö. STETTER, *Schrift und Sprache*, 8. fejezet, 345.

nak, és szövegeket létesítenek, láncolatokat, nyomok rendszereit. E láncolatokat és rendszereket nem lehet körvonalazni, csak a nyom vagy lenyomat szövedékében. A megjelenő és a megjelenés közti hallatlan megkülönböztetés (a „világ” és az „élmény” között) az összes többi megkülönböztetés feltétele, az összes többi nyomé, és már maga is nyom. [...]

*Valójában a nyom az általában vett értelem abszolút eredete. Ez ismét csak azt jelenti, hogy az általában vett értelemnek nincs abszolút eredete. A nyom az a differancia...*⁴⁸

Az írás kezdetén – mi sem tűnik triviálisabbnak ennél – az üres papír áll vagy az üres képernyő. Ezen kerülnek megjelölésre – tintával vagy billentyűzettel – az első nyomok, amelyekre minden további feldolgozás vonatkozik. Csakhogy ez a tényállás, amely az „írva van” és „írják”, „olvassák” és „megértik” kifejezések különbségében, a *textúra* és a *szöveg* különbségében jelentkezik, minden, csak nem triviális. Inkább a mindenkori, az író embert is vezető megértésben rejlő közvetlenség látszatával szemben kell fenomenológiai úton feltárni.

Nem kell Derridát minden következtetésében követnünk, amelyeket ebből a tényállásból a szubjektum- és identitásfilozófia hagyománya ellenében levezet.⁴⁹ A textúrának az írás során folyamatosan végbemenő lerakódása azonban kétségtelenül megnyitja a teret a szövegen végzett cselekvés számára, amire a beszéd tartományában nincs analógon. A textúra ebből fakadó, „átdolgozás” után kiáltó mibenlétét Derrida a francia *brisure* szóval jellemezte, amelynek szótári jelentését a következőképpen ismerteti:

Eltörött rész. Vö. fraktúra, hasadás, hasadék, repedés, töredék, törés. – Asztalos- vagy lakatosmunka két részének csuklós összeillesztése ('artikulálása'). Vö. csuklópánt.⁵⁰

A töredékes, diszparát jelekben és részekben értelmezett textúrát a rajta végzett munka révén kell mindig újra a szöveg szemantikai, logikai, sti-

⁴⁸ Uő, *Grammatológia*, 102. skk.

⁴⁹ Vö. *Uo.*, 105.

⁵⁰ *Uo.*, 103.

lisztikai konzisztenciájára és kontinuitására hozni. E célból hajtják végre vele vagy „rajta” a legkülönbébb íráscselekvések sokaságát: az áthúzást, az áthelyezést, a javítást, a kiegészítést, mindazokat a műveleteket, amelyek az egyes „formákon” végzett munka során előállítják a szöveg specifikus alakját. Ezeknek a műveleteknek alig van megfelelője a szóbeliségben, ha eltekintünk a nyelvbtlások javításától, amelyet azonban nem tervezetten hajtanak végre, hanem ugyanazzal a „meggondolatlan” spontaneitással, ami a nyelvbtlás előfeltétele. Az írás megtervezéséhez tartozik ellenben a címszavak feljegyzését, a klaszterezést, a tagolás felvázolását, és különösképp ide tartozik a nyilvánosságra hozás aktusa. Ennek sokféle formája van: bedobjuk a levelet, leadjuk a pályázatot, kiteszük a hirdetést a faliújságra, hirdetést adunk fel, elküldjük a kiadónak a véglegesre szerkesztett szöveget – ez mind kulturálisan bevéssé vált cselekvés, amelyeket egészen más értelemben kell *megtanulni*, mint a szóbeli kommunikáció formáit. Ezek mindegyike intencionális cselekvés abban a precíz és megragadható értelemben, ami a beszédaktus szintjén nem, vagy csak nagyon ritkán lelhető fel. Mert az összes ilyen cselekvést tudatosan és a következményeikre való tekintettel hajtják végre. A textúra köldökszinórját elvágják, tárgyként szabadon engedik. Csak a nyilvánosságra hozás veti alá a magánírást az olvasó kritikájának. Az „elmélet” a textúrán végzett munka közben fogalmazódik meg.

Ugyanakkor az, aki ír, ezáltal visszalép a leírtak mögé. A beszélőre figyelünk, de nem a szerzőt, hanem a szöveget olvassuk. Az *Éppen Döblint olvasom*-ban a *Döblin* nem a személyt jelöli, hanem a regényét. Ennek megfelelően a szöveget értjük meg és nem az íróját. Cselekvése és intenciói a textúrában megrekednek és eldologiasodnak. A szöveg illokutív tartalma csak a lokutív révén rekonstruálható – ha egyáltalán. Ami végül számít, az az, ami szó szerint ott áll. Ennyiben a hagyomány derridai megfordítása – az írás konstituálja a szubjektumot⁵¹ – még elkötelezett e hagyomány metafizikájának. A nyilvánosságra hozással megjelölt cezúra azonban tényleg megbontja a szubjektum és objektum közti, a konstitúció alakzatában létrehozott különbséget, felcseréli szerepeiket, és a megkülönböztethetlenségig egymáshoz közelíti őket. A transzcendentális

⁵¹ *Uo.*, 107.

szubjektum közvetlensége írás közben elfolyó tintává válik, fokról fokra kifolyik, és miután elmentünk a postára, a szubjektum már nem az, ami volt: egyszerre haszontalan és a nyilvánosságra hozás következményeinek a tárgya, amelyek névtelenül hathatnak rá vissza. Ebben rejlik az oka annak, hogy a leírtakban eltűnik az intencionalitás. Belefagy a textúrába.

Ennél fogva úgy tűnik, hogy a nyelvtudományt jellemző kétértelműség az írás öröksége, amely írást úgy kell vennünk, amiként megjelenik – textúraként –, de amelyet mégsem akarunk ilyenként, hanem csak a benne rejlő szöveget akarjuk. *Benne* rejtőzik a szöveg, és nem mögötte, nem az absztrakció oldja ki belőle vagy választja le róla a szöveget, hanem az az „intellektuális tevékenység”, amely az írásban és az olvasásban mutatkozik meg. A formalitás jellegének – melynek nyomára a grammatika fogalmában bukkantunk –, annak, ami az elméletet kiteszi – a szöveg és a textúra különbségéből kell kibomlania. Legalábbis úgy tűnik, hogy a textúrával való foglalkozás az, ami a sokféle cselekvési módban, amelyeknek eredményeképp a szöveget kapjuk, előhozza a szöveg formáit, amelyeket azonban mindig csak a textúra tulajdonságainak mimikrijében tudunk felismerni. De minden cselekvés, ami egy zárójel révén egy proposíció érvelési helyét vagy egy index révén egy transzformáció nyomát jelöli meg, nem magukban vett formákként kezeli ezeket a formákat, hanem annak a példaszövegnek a formáiként, amelyet mindenkor alá kell helyeznie a formának, hogy ezt a formát a példaszövegből absztrahálni tudja.

Ilyen tényállásnál – ahol az egyik a másikkal a megkülönböztethetlenségig egybeesik, ugyanakkor logikailag mégis szigorúan megkülönböztetendők egymástól – nem csodálható, hogy Platón alapvetően bizalmatlan volt az írással szemben, bármennyire volt is lehetséges a filozófiája nélküle. A vele és benne való cselekvés olyan implikációkat rejt magában, amelyeket a vele való pragmatikus foglalkozásban az írás reprezentációs jellegének mítosza messzemenően távol tart tőlünk, ám amelyek már a grammatika és a retorika szintjén érvényesülnek, és ezért a filozófia szintjén explicit megfontolásra érdemesek.

Fordította Vincze Ferenc

Bibliography

Christian STETTER, „Szöveg és textúra”, ford. VINCZE Ferenc = *Metafilológia 1.*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 192–216.

Christian STETTER, „Text und Textur” = Uö, *Schrift und Sprache*, Suhr- kamp, Frankfurt am Main, 1997, 273-298.